MODIFICĂRILE DE GEN LA SUBSTANTIVELE DIN LATINA PERIOADEI IMPERIALE ŞI MEDIEVALE

(CERCETĂRI PRIVIND „DISPARIŢIA" NEUTRULUI)

DE

LUMINIŢA FASSEL

I

De la constituirea ca ştiinţă a lingvisticii romanice, s-a perpetuat, tradiţional, concepţia conform căreia latina populară, într-o fază quasi-tîrzie, după unii chiar mai de timpuriu, a pierdut categoria neutrului, drept urmare a unor factori de natură formală, dar şi de natură logică : ştergerea viziunii animiste din conştiinţa vorbitorilor, răsfrîntă corespunzător în planul semnului lingvistic. De la constatarea faptic-gramaticală a fost exclusă permanent limba română, căreia i s-a recunoscut, din capul locului, existenţa, în orice caz pe temei formal latin a categoriei neutrului cu morfeme proprii.[1]

Jules Pirson[2] vorbea, în 1901, despre dispariţia categoriei neutrului la temele substantivale în *-o*, pe baza unor exemple de singular ca *aevus*[3], *fatus, donus, epitaphius*. Unicul plural care, de altfel, i-ar întări afirmaţia (dacă ar fi cel puţin frecvent) este forma *membri*, de la un *membrus*, găsit, izolat, într-o inscripţie datată în epocă creştină.[4]

Aceeaşi concluzie („la règle générale est que les substantifs neutres singuliers deviennent masculins", adăugînd şi că „les neutres pluriels

---

[1] Cf. W. Meyer-Lübke, *Grammaire des langues romanes*, trad. française par August Doutrepont et Georges Doutrepont. Tome deuxième, Morphologie, Paris, 1895, p. 18 şi 51—53.

[2] J. Pirson, *La Langue des Inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles, 1901, p. 154.

[3] Cu formă dublă *aevus—aevum* şi în latina clasică.

[4] ALLM IV, p. 182+ (J. Pirson, p. 155).

An. Lingv. ist. lit., T. 20, p. 19—34, Iaşi, 1969.

en *-a* donnent naissance à des féminins singuliers") o întîlnim la A. Carnoy[5], atunci cînd se oprește la forme de tipul *monimentus, gimnasius, mancibius.*

C. H. Grandgent[6] admitea pierderea neutrului la substantiv, ca proces încheiat, într-o fază tardivă, „la începutul perioadei romanice".

În același sens se exprimă și Edouard Bourciez[7], atunci cînd conchidea că între *murus* și *ovum* nu s-a mai făcut, la un moment dat, nici o deosebire formală.

Asupra dispariției neutrului s-a pronunțat, la noi A. Graur[8]; procesul apare conjugat cu pierderea însăși a noțiunii de neutru[9], fundată pe trecerea formală a unor neutre plurale la feminin singular.

H. Mihăescu[10] urmează aceeași interpretare, de dispariție a neutrului și de integrare la substantivele masculine și, „într-o măsură mai mică", la feminine. Notăm ca semnificativă, pentru contradicția ei, situația relevată de autor, că „tendința aceasta este atestată și în provinciile dunărene, cu toate că exemplele de neutre devenite masculine întîlnite în izvoarele scrise din aceste regiuni au lăsat în limba română decendenți de genul neutru..."[11].

Heinrich Lausberg[12] recunoaște numai limbii române existența categoriei neutrului, restul limbilor romanice moștenind o situație intervenită în evoluția latinei vorbite (adaptarea neutrelor la substantivele masculine).

În 1959, Veikko Väänänen[13] opina că dezintegrarea categoriei nominale a neutrului și integrarea ei la masculin este rezultatul generalizării unei tendințe foarte vechi adusă pînă în faza clasică a evoluției limbii latine: confundarea formală a unor substantive cu dublă formă de gen: *aevus / aevum, collus / collum* etc. Într-o operă publicată însă, ulterior, același autor notează un fapt care ar părea să contravină concepției dispariției categoriei neutrului[14]: „Si les neutres étaient sujets à passer aux masculins, il n'est pas moins vrai que le neutre comme partie intégrante du système a persisté jusqu'à la veille de

---

[5] A. Carnoy, *Le Latin d'Espagne d'après les inscriptions.* Deuxième éd. revue et augmentée, Bruxelles, 1906, p. 226.

[6] C. H. Grandgent, *Introducere în latina vulgară.* În românește de Eugen Tănase, Cluj, 1958, p. 169 și urm.

[7] E. Bourciez, *Eléments de linguistique romane*, Paris, 1910, p. 252.

[8] A. Graur, *Les substantifs neutres en roumain*, „Romania", LIV, 1928, p. 249—261; *Sur le genre neutre en roumain*, BL, V, 1937, p. 5—12; *Encore sur le neutre en roumain*, BL, VI, 1938, p. 260—262.

[9] A. Graur, *Genul neutru în românește*, LR, III, 1954, p. 30—45.

[10] H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960, p. 121.

[11] *Ibidem*, p. 121.

[12] H. Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft*. III, Formenlehre, Erster Teil. Sammlung Göschen, Berlin, 1962, § 602

[13] V. Väänänen, *Le Latin vulgaire des inscriptions pompéiennes.* Nouvelle éd. revue et augmentée, Akademie-Verlag, Berlin, 1959, p. 82.

[14] V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1963.

la phase romane et même au-delà"[15]. Este vorba despre diferențierea formală făcută în textele neliterare ale secolelor al VII-lea și al VIII-lea între substantivele masculine și neutre, acestea din urmă menținînd finala *-um* la acuzativ, în timp ce primele o redau frecvent prin *-o*. Observația, reluată de fapt de la B. Löfstedt,[16] îl convinge pe V. Väänänen de această interpretare nouă, chiar dacă nu-și face din ea un obiect de atenție specială. Se constată și folosirea, în aceleași texte latine, a neutrelor imparisilabice în *-us (latus, pignus)* cu formă fixă la acuzativ; numai ducînd aceste forme pînă în epocă romanică se poate explica persistența lor în franceză, provensală sau veche spaniolă.[17] Notăm atenția pe care lingvistul finlandez o acordă cercetării comparate a substantivului latinesc tîrziu, în forma de sg.-pl. și subliniem ca deosebit faptul că, în texte ale Italiei de nord din sec. al VIII-lea, neutrele posedă un singular echivalent formal cu masculinul și un plural totdeauna în *-a*.[18] Reținem această remarcă a autorului, lăsată fără comentarii, și rămînem la ideea că observațiile expuse de acesta, în ciuda lapidarității lor, merită toată atenția.[19]

În favoarea dispariției neutrului s-a afirmat și Carlo Tagliavini,[20] pentru care, în cadrul categoriei genului, fapul este socotit drept „il fenomeno più importante". El excepță însă de la această normă limba română, precum și unele exemple din limba italiană *(uova, braccia,*

---

[15] V. Väänänen, Introduction au latin vulgaire, Paris, 1963, p. 109.

[16] B. Löfstedt, *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze. Beitrag zur frühmittelalterlichen Latinität*, Upsala, 1961, p. 230—233.

[17] V. Väänänen, *Introduction*, p. 110.

[18] *Ibid.*, p. 111.

[19] Există la V. Väänänen o afirmație care poate trezi oarecare nedumerire, mai ales cînd este pusă în opoziție cu modificări formale de gen, devenite generale într-o epocă foarte tîrzie: prezentînd diferența de acuzativ a temelor declinării a II-a, diferență dictată de categoria gen, se spune că această persistență a neutrului este un fapt care ține de conștiința scribilor. În felul acesta, V. Väänänen ar recunoaște evident aspectul literarizant al textelor scrise din perioada amintită. Dar, aflîndu-ne în sfera conștiinței, destule sînt faptele care ne-ar permite aceeași remarcă pentru toți vorbitorii de limbă latină. Genul, suprapus în mare parte peste opoziția animat-inanimat, n-a încetat nici un moment din conștiința oamenilor (cf. G. Ivănescu, *Soarta neutrului latin clasic în latina populară și în limbile romanice* în SCL, VIII, 1957, p. 302).

Revenind la tendința de literarizare a limbii textelor latinei imperiale și medievale, faptul, credem, trebuie socotit ca unul din caracterele fundamentale de care sîntem obligați să ținem seama în orice problemă de limbă apreciată după aspectul formal. În acest sens, afirmația lui H. Mihăescu *(op. cit.*, p. 44) că lapicizii „se conduc deseori după o anumită tradiție grafică" și că „folosesc expresii și formule stereotipe" care creează „o limbă convențională, cu pretenții literare" este cît se poate de întemeiată. Rămîne de apreciat în ce măsură „literar" corespunde, în acest caz, lui „artificial" și, eventual, nu impune ca model un fapt existent în limbă (verificat prin anumite continuități romanice.

[20] Carlo Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza*, Quarta edizione, Bologna, 1964, p. 202—203.

tempora), dar nu aflăm explicații clare asupra istoricului organizării formale a acestei categorii.

O părere asemănătoare exprimă și Al. Rosetti [21], care privește situația din română ca pe o excepție de la norma generală.

M. Manoliu [22] optează pentru dispariția categoriei neutrului și ia ca motiv determinant anularea opoziției masculin-neutru, obținută prin ștergerea identității N.≠Ac. de la neutre pe temeiuri morfonematice și morfosintactice proprii evoluției latinei tîrzii. Această opoziție cazuală dispărînd, rezultatul a fost estomparea opoziției de gen, iar procesul a favorizat fortificarea opoziției de număr. Autoarea admite influența relațiilor extralingvistice asupra sistemului categoriei-gen, exclusiv în limba română, unde, numai aici, forme latinești masculine, din grupa inanimatelor, au trecut în clasa corespunzătoare — neutrul. Această stare de lucruri pare să mărturisească, conform poziției autoarei, o trăsătură imprimată fie de substratul autohton, fie de superstratul slav. În felul acesta, susținătorii teoriei privind părăsirea concepției animiste ajung, paradoxal, la admiterea distincției între masculin și feminin în plan gramatical, pe baze pur extralingvistice [23] în evoluția sistemului limbii latine vorbite.

Pentru prima dată în istoria problemei categoriei genului în limba latină, G. Ivănescu [24] afirmă categoric că simpla cădere a lui *-s* și *-m* la singular nu a putut determina dizolvarea neutrului în masculin; menținerea acestuia a fost impusă „de deosebirile formale de la plural". Schimbările survenite la categoria neutrului, localizate de autor în perioada posterioară latinei populare, sînt rezultatul unor factori lingvistici de ordin intern, proprii fiecărui idiom; în timp ce neutrul, exprimat gramatical printr-o formă la care singularul se opune femininului și pluralul ambelor genuri este o creație a latinei populare. Într-adevăr, întreaga literatură din lingvistica romanică de pînă la G. Ivănescu vorbește de dispariția neutrului în textele latinei postclasice exploatîndu-se, în cea mai mare parte, exemple de singular, unde, evident, forma ia aspectul masculinului (într-un moment în care căderea consoanelor finale devine o trăsătură generală). Unul din primii care are în vedere și forma de la plural este C. H. Grandgent [25]; el afirmă, însă, că desinența de plural *-a* a fost la un moment dat simțită ca o variantă a desinenței plurale masculine, în exemple ca *nervia* pentru *nervi*, *rivora* pentru *rivi*. Socotim totuși că așa cum se continuă unele fapte de limbă, cel puțin într-o

[21] Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, ediția a patra, București, 1964, vol. I. p. 111.

[22] Acad. I. Iordan, M. Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*. București, 1965, p. 126—130. (Acad. I. Iordan, în *Cuvînt înainte*, informează că problemele din cadrul capitolelor de fonologie și morfosintaxă aparțin colaboratoarei la acest volum).

[23] Cf. indicațiile asupra diferențierii animatelor, acolo unde realitatea oferea o diferențiere de sex, pentru etapa indoeuropeană, în *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, par A. Meillet et J. Vendryès, Paris, 1924, p. 490.

[24] G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 302.

[25] C. H. Grandgent, *op. cit.*, p. 169.

parte a fostului Imperiu, desinenţa *-a*[26] (cît şi cea mai nouă *-ora)* a fost puternic simţită ca diferită de cea de la masculin. Substantivul *rivora*, continuat cu acest plural în limba română, primeşte un sistem de determinanţi nespecifici substantivelor masculine la plural. De altfel, situaţia din limba română, a organizării sistemului de indici de la categoria neutrului după întregul material de limbă cercetat de noi pe baza inscripţiilor şi textelor perioadei latinei postclasice confirmă noua teză a lui G. Ivănescu privitoare la persistenţa neutrului latin, restructurat în timpul aşa-numitei latine populare.

Conservarea neutrului, dar *numai ca plural*, este recunoscută de Gerhard Rohlfs[27] în forma italienelor *foglia, legna, uova* ş.a. : „Nachwirkung der alten neutralen Geltung in Mittelitalien über den Kreis unpersönlich gedachter Dinge nicht hinaus."[28] Cîteva pagini mai jos, însă, înregistrînd extinderea în italiană a pluralului de tipul *corpora* fixată în sec. IV—V, acelaşi autor interpretează explicit formele respective drept feminine în concepţia vorbitorilor epocii preromanice, consecinţă a dispariţiei conştiinţei (das Bewusstsein) neutrului.[29]

Asemenea referinţe asupra pluralului substantivelor neutre în bibliografia de specialitate ne apar ca incomplete, fiecare din motive particulare : una, cea a lui C. H. Grandgent, neglijează aspectul continuităţii romanice a formelor înregistrate ; cealaltă, a lui G. Rohlfs, deşi are în vedere acest proces cu rădăcini în latină, părăseşte la un moment dat criteriul diacronic, limitînd analiza la unul sincronic, dar şi acesta aplicat numai în parte.[30] Pentru faza latinei postclasice, importantă rămîne totuşi la G. Rohlfs, ca şi la V. Väänänen, recunoaşterea menţinerii lui *-a* ca desinenţă a neutrelor.

II

Reluînd teza lui G. Ivănescu expusă mai sus, căreia ne raliem şi pe care o luăm ca punct de plecare în analiza noastră, ne propunem dovedirea acesteia prin cercetarea mai îndeaproape a exemplelor oferite de

---

[26] Cf. Forma de neutru la numeralul italian *dua*, opusă lui *duo* masculin şi *due* feminin, în exemple ca *dua dita* sau *dua corna* folosită de Torquato Tasso, Machivaelli, Gelli, Guicciardini pentru Quattrocento sau Cinquecento la Galilei, „non raro" (B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze, 1961, p. 390 şi 469).

[27] G. Rohlfs, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*. Band II. *Formenlehre un Syntax*. Bern, 1949, p. 54.

[28] *Ibid.* p. 54.

[29] *Ibid.*, p. 58.

[30] G. Rohlfs se situează în afara principiului saussurian al opoziţiilor (aşa cum, de altfel, procedează mai toţi autorii de gramatică descriptivă italiană) atunci cînd socoate desinenţa *-a* de la plurale ca *uova* etc. drept o desinenţă feminină, cu toate că acelaşi morfem îl întîlnim nu la pluralul substantivelor feminine, ci la singularul lor. (Nu insistăm aici asupra acestei chestiuni, întrucît ea este rezervată, spre discuţie, unei cercetări speciale).

inscripțiile romane ale perioadei imperiale și medievale. Dificultatea provenită din lipsa masivă de datare a acestora îngreuiază o eventuală ierarhizare riguroasă în timp a modificărilor de la normele clasice.[31]

1. NEUTRE SINGULARE CONSERVATE

commentvm : „ . . . est commentvm hoc ipsivs sit providentiae. . ." C.I.L. 5_1, 5322, Tergeste (Trieste), p. C. 138/161.

corpvs : „. . .alivt corpvs volverit ordinare. . ." C.I.L., III, 9607, Salonae, Dalmatia, an. 378 e.n.

„. . .altervm corpvs ponere volverit. . ." C.I.L. III, 13124, Salonae, Dalmatia, a. 426 e.n.

„Veto avtem in h(a)c arca alivm corpvs in fer(r)i avt ossva poni". C.I.L. III, 2098, Salonae, inter Salonitana adlatus Tragurium ad Garagninum.

„ . . . alvum corpvs ponere volverit. . ." C.I.L. III, 9506, Salonae, Dalmatia, an. 382 e.n.

decretvm : „. . .adqve hoc decretvm inscribi. . ." C.I.L. 5_1, 532, Tergeste, p. C. 138/161.

desiderivm : „Sit. . . desiderivm in promissione." Nicetae, *De symbolo*, 14, p. 52, Remesiana, Moesia superior, anii 380—400.[32]

„ . . .tam feliciter d[e]siderivm pv[b]licvm apvd evm sit prosecvtvs impetrando. . ." C.I.L. 5_1, 532, Tergeste, p. C. 138/161.

monimentvm : „ . . .vt monimentvm remvnd (etur)". C.I.L. 5_1, 4016, Arilica.

nomen : „ . . . et nomen castello constitvervnt. . ." C.I.L. 8_2, 8426, Mauretania Sitifensis, an. 213.

„ . . .ingenivm nomenqve probabis". C.I.L. 8_2, 9159, Mauretania Caesariensis, a. 303.

opvs : „In hoc opvs. . ." C.I.L. III, 1717, Dalmatia, Risinium.

„În hoc opvs. . ." C.I.L. 5_1, 969, Aquileia.

pondvs : „[Qv] od i[l]e plv[m]bvs po[n]dvs habet". R.L.Ö., XVI (1926), 136, Carnuntum, Pannonia superior.[33]

Observații :

— Unele neutre își trădează genul după forma lor intrinsecă, fără a face apel la elemente determinante (*monimentvm, nomen*); pentru altele, ne folosim de determinanți (*commentvm hoc, alivt corpvs, hoc*

[31] Singurele datate integral rămîn numai cele de la Pompei (cf. V. Väänänen, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, p. 14), în majoritate scrise între anul 62 e.n. (cînd orașul a fost în mare parte distrus de o catastrofă seismică) și 79 (erupția Vezuviului). Ele pot ajuta însă numai în ceea ce privește vechimea unora dintre modificări, nu și în evoluția lor ulterioară.

[32] Apud H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 258.

[33] *Ibidem*, p. 251.

decretvm, hoc opvs etc.). În *alivm corpvs*, în ciuda formei de masculin a determinantului, substantivul, care păstrează la acuzativ forma sigmatică de la nominativ, trebuie socotit ca fiind de genul neutru.[34]

— Datările sporadice ale acestor perpetuări de forme neutre la substantiv se încadrează, în exemplele de mai sus, între sec. II şi V. Desigur că, avînd în vedere caracterul quasi-literar al tuturor textelor postclasice (concretizat în tendinţa permanentă de a imita limba textelor din perioada clasică), cea din urmă dată poate fi socotită arbitrară: noi putem fixa dizolvarea neutrelor singulare în forma masculinelor în perioada latinei populare, dar anume cînd s-a întîmplat acest lucru, sau cînd poate fi el socotit ca absolut generalizat, este o chestiune pe care nimeni nu o poate hotărî. Desigur, problema trebuie conjugată cu dispariţia lui *m* final, înregistrată în texte dintr-o epocă foarte veche, anterioară latinei clasice, dar este greu de stabilit cînd anume s-a generalizat acest fapt.[35]

— Substantivele neutre conservate la singular aparţin atît declinării a II-a, unde confuzia cu masculinul s-a putut face mai uşor în momentul căderii lui *-m* final pe scară largă, dar şi la declinarea a III-a imparisilabică, unde suprapunerea formală a unui gen peste celălalt nu se mai putea face prea lesne, implicată fiind necesitatea modificării complexe a flexiunii cuvîntului. Dar şi aici, dacă la cuvinte ca *opvs* sau *pondvs*, cu temă sigmatică, integrarea la declinarea a II-a a masculinelor nu ridica dificultăţi de formă, la cele cu temă asigmatică *(nomen)*, sîntem înclinaţi să presupunem o persistenţă mai îndelungată a genului originar; aceasta cu atît mai mult, cu cît conservarea pînă tîrziu a lui *-s*, chiar şi pentru zonele lingvistice romanice de tip asigmatic,[36] ar mărturisi existenţa unei declinări bicauzale (C. R. *-s*; C. O. *-∅*), în cadrul căreia substantivele de tipul *nomen* nu s-au putut integra cel puţin o perioadă lungă de vreme. El se păstrează în v. fr. ca monocazual înregistrat în felul acesta pentru prima dată în *Cantilène de Sainte Eulalie*, în forma *nom*.

2. NEUTRE DEVENITE MASCULINE

corpvs: „Si qvis svper hvnc corpvs..." C.I.L. III, 9508, Salonae, Dalmatia, an. 382.

monvmentvm: „... in hvnc monvmentvm titvlvm posvi..." C.I.L. III, 14524, Viminacium, Moesia superior, sec. al III-lea.

---

[34] Sorin Stati, preluînd unele observaţii ale lui A. Meillet asupra genului feminin în indoeuropeană, consideră de comun acord cu acesta că „de regulă, genul substantivelor era indicat prin forma adjectivului determinant" *(Istoria limbii române*, vol. I, Bucureşti, 1965, p. 118).

[35] Cf. Diehl, *De m finali epigraphica*, Leipzig, 1889 şi A. Carnoy *Le latin d'Espagne*, p. 200—213.

[36] Cf. V. Väänänen, *Le Latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, p. 78—81 şi B. Migliorini, Storia, p. 17.

nomen : „Festvs nomen..." C.I.L. 8_2, 9519, Mauretania Caesariensis.
plvmbvs : „[Qv]od i[l]e plv[m]bvs po[n]dvs habet..." R.L.Ö. XVI (1926), Carnuntum, Pannonia superior.

În Galia, J. Pirson[37] înregistrează exemple ca *fatvs, donvs, epitaphivs* (reconstituit după *epitaphivm hvnc),* precum și interesantele și unicele *membri* și *(h)ospitiosqve,* amîndouă la plural masculin, datate în epocă creștină.

Din inscripțiile Spaniei, A. Carnoy extrage forme ca *monimentvs* (dintr-o inscripție anterioară epocii lui Tiberiu), *gimnasivs* și *mancipivs.*[38]

Puține exemple înregistrează și V. Väänänen[39] pentru Pompei : *balnevs, lvtvs, cadaver mortvs,* primul întîlnit și la Petronius, 41. Exemplul din urmă își poate motiva determinarea masculină pe baza sensului, legat încă nemijlocit de „homo" sau „corpus", ultimul, ca lexem, suprapus formal peste masculine la singular.

Observații :

— Substantivul *corpvs,* din cauza temei sigmatice, apare, în inscripții, cu gen diferit, determinat de adjectivele însoțitoare.[40] L-am văzut înregistrat cu forma originară neutră, dar și ca masculin, cu un aspect curios de acuzativ singular sigmatic, atestat pentru sfîrșitul secolului al IV-lea, identic cu cel de la flexiunea neutrelor. Numai luînd în considerație adjectivul demonstrativ determinant l-am putea socoti un masculin.

— Dintre substantivele singulare din șirul de mai sus, cea mai evidentă trecere formală în clasa masculinelor o prezintă *plvmbvs, fatvs, donvs* sau *lvtvs* ca nominativ ; asemenea exemple, însă, nu sînt dintre cele mai frecvente. De multe ori acest aspect formal de masculin devine o formă nesigură, ambiguă, fiindcă aceeași temă sigmatică se menține și la acuzativ (ca în *monimentvs fecit).* Un exemplu de *mancipivs* își poate explica, fără îndoială, forma de masculin datorită sensului care-l clasează în categoria animatelor ; cu această formă se și păstrează în spaniolă, în rezultatul *mancebo.* Aceeași cauză se poate invoca și pentru plurale de tipul *membri,* conservat astfel de italiană și română *membri,* alături de *membra,* respectiv *membre.*

---

[37] J. Pirson, *op. cit.,* p. 115.

[38] A. Carnoy, *op. cit.,* p. 226. Cît privește sintagma *monimentvs fecit* (B.A.H. 31, p. 359, sec. I t.e.n.), în cadrul căreia substantivul se află, după A. Carnoy, la genul masculin, credem că trebuie interpretată în alt mod : substantivul se află la acuzativ și identitatea formală cu noul nominativ în *-vs* pledează pentru păstrarea lui în sistemul paradigmatic al substantivelor neutre.

[39] V. Väänänen, *Le Latin des inscriptions,* p. 82.

[40] De altfel se pare că înșiși latinii foloseau în cele din urmă, determinantul ca element de deosebire primordială a genului gramatical (Cf. Stati care îl citează pe Varro în acest sens, *Istoria limbii române,* p. 120).

— Am dat termenilor „masculin" și „neutru" o valoare arbitrară pentru motivul că atît timp cît vocabulele respective își vădesc amestecul de gen aproape numai la singular, nu putem hotărî trecerea lor definitivă de la o categorie la alta. Forma *plvmbvs*, atît de evident masculină aici, nu a fost totuși dusă pînă în franceza veche cu o flexiune bicazuală : prima înregistrare, din anul 1119, aparținînd lui Philippe de Thaun, are forma *plum*, nesigmatică. [41]

3. MASCULINE DEVENITE NEUTRE

planctvs : „... ad planctvs aviae dolenti..." C.I.L. 8_2, 9080, Mauretania Caesariensis.

Pe inscripțiile din Spania, A. Carnoy [42] nu găsește decît un singur exemplu, un acuzativ *lecta*, C.I.L. II, 4514, pentru un *lectos*, atestat la sfîrșitul sec. al II-lea.

În inscripțiile pompeiene [43], de asemenea, se înregistrează un exemplu : „... vt tv hoc locvm trasea(s)", în care *locvm* putea ușor să primească o formă de singular neutru sub influența pluralului în *-a*, existent și în latina clasică alături de pluralul în *-i*. Așa se explică forma de neutru continuată în limba română *(locuri)* și chiar și Italia de sud (Sicilia) : *locu* sg., *locura pl.* pentru literarul *luoghi*. [44]

Observații :

— Confuzia unor masculine în *-us*, de tipul *planctvs* de declinarea a IV-a, cu substantivele neutre se bazează pe existența neutrelor sigmatice de tipul *corpvs* ș.a.

— Singura concluzie finală sigură deocamdată privind exemplele de la punctele 2 și 3 este aceea că *la singular* substantivele neutre își integrează, uneori, forma la cele masculine ; procesul întîmplîndu-se și invers, chiar dacă în mai mică măsură, nu ne dă drept să socotim mai mult decît că între substantivele masculine și neutre de la declinarea a II-a, a III-a și a IV-a, s-au petrecut oscilații formale de singular în avantajul formei de masculin. Latina postclasică nu este o inovatoare în acest sens, ea tinde să generalizeze un fapt existent chiar în latina literară : dublete de gen ale unor cuvinte ca : *dorsus/dorsum, ferus/ferum, aevus/aevum, nasus/nasum* ș.a.

---

[41] Pentru atestările din v. fr. am folosit *Nouveau dictionnaire étymologique et historique* par A. Dauzat, J. Dubois et Henri Mitterand, Paris, 1964.

[42] A. Carnoy, *op. cit.*, p. 226.

[43] V. Väänänen, *Le Latin des inscriptions*, p. 82.

[44] G. Rohlfs, *Historische Grammatik*, p. 58.

4. NEUTRE PLURALE CONSERVATE [45]

aeqvora : „...vasta profvndi aeqvora danvvii cvnctis..." C.I.L. III, 3776, Incertae Pannoniae Inferioris, sub ripam Danuvii.

capita : „... capita explores..." C.I.L. 8_2, 9152, Mauretania Caesariensis, a. 303.

corpora : „Si qvis vero svper corpora nostra..." C.I.L. III, 9507, Salonae, Dalmatia, an. 378.

„In memoria(m) eorvm, qvorvm corpora ... sepvlta svnt ..." C.I.L. III, 1537, Sarmizegetusa, Dacia.

facta : „...qvam facta per(m)aneant". C.I.L. 5_1, 532, Tergeste, p. C. 138/161.

„...vt omnia praecedentia facta sva..." C.I.L. 5_1, 532, Tergeste, p. C. 138/161.

fata : „...qvem fata tvlervnt...", Spomenik, LXXVII (1934) 48, Naissus, Moesia Superior (azi Niš, Iugoslavia).

limina : „...qvi tenes limina inferna". R. L. Ö., XVI (1926), 136, Carnuntum, Pannonia Superior.

loca : „Qvei agrei qvae loca aedificia pvblica..." C.I.L. I, 204, Lex Antonia de Termessibus, Roma, C.A.V.C. an. DCLXXXIII.

lvminaria : „Qvarto die fecit dvo lvminaria in caelo maivs et minvs ..." „Victorini, *Tractatus de fabrica mundi*, 2, p. 3—4, Poetovio, Pannonia Superior, înainte de an. 304 [46].

membra : „...qvi sacro tvmvlo locavit membra dilecti pignoris..." C.I.L. 8_2, 9519, Mauretania Caesariensis.

„Floribus vt saltem [re]dimias membra ivcvndis". C.I.L. III, 754, Nicopoli, Moesia Inferior.

„...cvivs membra consvmsit maris per se". C.I.L. III, 1899, Dalmatia, Baska Vodae.

merita : „...pro merita". C.I.L. III, 1537, Sarmizegetusa, Dacia. „...ob merita eivs..." C.I.L. 5_1, 40, Aquileia.

„...ob merita eivs..." C.I.L. III, 2026, Dalmatia, Salonae.

ministeria : „...ministeria infernorvm [d]ev[m]". R.L.Ö. XIV (1926), 136 Carnuntum, Pannonia Superior.

moenia : „ivssa nova moenia [nvm]ine ivvante reficit..." C.I.L. 8_2, 9282, Mauretania Caesariensis, a. 351/54.

mvnera : „...ad mvnera [pref]ectorvm legionvm..." C.I.L. III, 1180, Dacia, Albae Iuliae.

---

[45] Am înregistrat aici numai substantive care în mod neîndoios exprimă categoria pluralului, nu și cele care au formă de plural dar a căror valoare semantică și gramaticală este de singular feminin.

[46] Cuvîntul *luminare,-is*, atestat încă în opera lui Cato cel Bătrîn (sec. II î.e.n. cf. H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 254) se întîlnește la clasici (Cicero) cu sensul de „fereastre" (în forma de plural *luminaria*). Sensul de „stele, luminări", după informația lui I. Nădejde *(Dicționar latin-român)* nu apare decît la scriitorii postclasici.

nomina: „...qvorum nomina svbscripta svnt..." C.I.L. 5₁, 4091, Cremona.

ornamenta: „...ornamenta triv[mp]halia decrevit..." C.I.L. III, 2830, Dalmatia, Burnum.

„...libertvs nvminis Aescvlapi, habens ornamenta dec[vrionalia]..." C.I.L., III, 1079, Dacia, origine Apulensem.

ossa: „Ossa bene qvi(es)cant". C.I.L., III, 2817, Dalmatia. Municipium Flavium Scardona.

„...ossa pater[n]a". C.I.L., III, 2628, Dalmatia, Salonae.

„...reqviescvnt ossa sepulcro..." C.I.L. 5₁, 3415, Verona.

„...neqvis ossa inferre velit". C.I.L., III, 3195 b, Dalmatia, locus non indicatur.

„Ossaq(ve) mea in hac arca bene composita..." C.I.L., III, 3989, Pannonia Inf., Colonia Flavia, Septima Siscia (Sziszek).

„...reqviescvnt ossa sepvlta..." C.I.L. 8₂, 8870, Mauretania Sitifensis.

„...levis svper ossa residas". C.I.L. 8₂, 9473, Mauretania Caesariensis.

ossva: „Veto avtem in hac arca alivm corpvs infer(r)i avt ossva poni". C.I.L., III, 2098, Salonae.

„...et ossva eiivs in vnc locv svnt". C.I.L., III, 13374, Aquincum, Pannonia Inf.

pectora: „...rvmpantvr pectora visv..." C.I.L. 8₂, 8509, Mauretania Sitifensis.

sidera: „...ceteraqve sidera posvit in caelo..." Victorini, *Tractatus*, 2, p. 3—4, Poetovio, Pannonia Sup., înainte de an. 304.

spatia: „...et mvndi spatia..." C.I.L., III, 754, Moesia Inf., Nicopoli.

stamina: „...ni lachesis brevia rvpisset stamina fvso". C.I.L., 8₂, 8870, Mauretania Sitifensis.

stvdia: „...civilia stvdia..." C.I.L. 5₁, 532, Falsae vel alienae, Tergeste, p. C. 138/161.

tempora: „...et myrt[o] redimire com[as et] tempora flore". C.I.L., III, 754, Nicopoli, Moesia Inf.

„...infra tempora..." C.I.L. 8₂, 9109, Mauretania Caesariensis, a. 233.

tribvta: „Sei qva tribvta ex bonis eorvm exacta svnt..." C.I.L., I, 203 s. c. De Asclepeiade Polystrato Menisco in amicorum formulam referendis, Roma, A.V.C. an. DCLXXVI.

verba: „Et postqvam vostra verba senatvs avdivit..." C.I.L., I, 201, Epistula praetoris ad Tiburtes, Roma, s. d., probabil sec. VI.

„...legem dixit in ea verba qvae infra scripta svnt". C.I.L., III, 1933, Dalmatia, Salonae.

vota: „...convertit vota parentvm..." C.I.L. 8_2, 8567, Mauretania Sitifensis.

Observații:

— Deși nu avem posibilitatea urmăririi paralele a acelorași substantive la singular și plural, se poate totuși constata că neutrele la plural sînt destul de frecvente [47]. Această frecvență pledează pentru conservarea categoriei neutrului prin păstrarea formei de plural.

— Deși datarea exemplelor notate aici este rarisimă (cîteva cazuri sporadice anunță sec. II, III și chiar VII), avem motive să credem că pînă tîrziu în latina vorbită ele au circulat cu această formă de plural. Diferențierile ivite ulterior le punem pe seama unor deosebiri dialectale, chestiune pe care nu ne permitem să o dezvoltăm aici. Situația din limba română [48], din italiana veche și modernă (plurale ca *uova, paia, ossa, mura* etc.), din vechea franceză *(cent milie, ses arme, deus doie* sau, în *Chanson de Roland,* 186, *cinquante care)* constituie o mărturie netăgăduită a forței cu care desinența *-a* de la pluralul neutrelor a persistat în latina tîrzie vorbită. Așa se explică de ce în inscripțiile și textele acestei perioade scribul sau lapicidul folosește fără greșeli, fără echivocuri, aceste plurale, fiindcă ele corespundeau uzului limbii vorbite, ca și latinei clasice. În cazuri mai rare, cînd el conferă acestor forme dreptul de a reprezenta categoria singularului și le socoate deci feminine, modificarea (continuată și ea pe plan romanic) este dictată adesea de sensul colectiv unitar al cuvîntului [49]. În orice caz, siguranța cu care apar formele de plural ale substantivelor neutre trebuie pusă în opoziție cu numeroasele fluctuații poliforme de la singular. Faptul demonstrează, așa cum vom reveni în continuare, procesul restructurării categoriei neutrului materializat, în primul rînd, în modificările aspectului de la singular.

— In sprijinul rezistenței și chiar al întăririi formelor de plural (singurele în măsură să salveze categoria genului neutru după masivele prefaceri de la singular), reluăm forma *ossva,* înregistrată de noi în două cazuri, dar despre care H. Mihăescu informează că „se întîlnește pe tot cuprinsul imperiului roman" [50]. Ea concurează forma clasică *ossa* și socotim acest fapt ca deosebit de semnificativ în teza noastră. *Ossua* este o reconstituire după singularul *ossum* (și nu varianta *os, ossis);* pe de o parte se vede la ea legătura cu singularul (în

[47] Numărul de inscripții cercetat este același pentru toate exemplele notate în prezentul studiu.

[48] Substantivele neutre nu-și justifică etimologic desinența *-e* de la plural: ea reprezintă cel mai probabil o adaptare morfologcă a lui **-ă,* în cazuri primare ca **paiă* > *paie,* de la care s-a extins și în rest. Nu credem că poate fi vorba de o influență a articolului definit, fiindcă acolo unde fonetic nu s-a putut produce palatalizarea lui *-ă,* el a rămas ca desinență pînă azi: *ouă.*

[49] Vezi mai jos.

[50] H. Mihăescu, *op. cit.,* p. 244.

opoziţie cu care tinde să se pună), pe de altă parte se poate să fi intervenit şi analogia cu alte plurale, de tipul *cornua*. Oricum, ea s-a născut din necesitatea evitării unei eventuale posibilităţi de a fi interpretată ca un singular colectiv [51].

5. NEUTRE PLURALE DEVENITE FEMININE SINGULAR

crimina : „...sine nulla crimina vixi". Istros I (1934) 259; A. D. XVIII (1937); RIR X (1910); AISG V (1944—48) 344—348, Capidava, Moesia Inf. sec. III [52].

gavdia : „Gavdia ave dederat rapvit fortvna repente". C.I.L. 8₂, 8567, Mauretania Sitifensis.

proelia : „...qvod post aliqvod secvnda proelia adversvm Germanos et Iazyges..." C.I.L. III, 1957, Dacia, Sarmizegetusa, azi Grădişte.

sepvlchra : „Aream at sepvlchra cvltor verbi contvlit..." C.I.L. 8₂, 9585, Mauretania Caesariensis.

Pe inscripţiile din Spania, A. Carnoy întîlneşte exemplele: „haec cava *saxa* continet". JHC 123 (an. 642); „qvem cernis cavea *saxa* teget". J.H.C. 239 (an. 925); „qvai (=cui) *fate* concesserunt vivere annis". C.I.L. II, 89, Lusitania [53].

În Galia, J. Pirson înregistrează un exemplu [54] interesant pentru concurenţa formelor neutre plurale de valoare feminină cu forme adaptate noii structuri a genului neutru: „Luguduni inter sanctorum *festa* sit tibi et iste *festvs* celebrrimvsqve dies". C.I.L., XII, 239+c (an. 512—520) [55].

Un exemplu foarte clar de trecere a neutrelor plurale la feminin îl aflăm la Pompei în: „*morticinae* hereditas" 9205 (NSA 1922, p. 483, 8) [56].

Observaţii finale :

— Numărul nu prea extins [57] de substantive neutre devenite feminine [58] nu poate nici el dezorganiza categoria de gen neutru. Multe,

[51] Adăugăm la şirul de exemple comentate şi unul înregistrat de A. Carnoy în Spania; este vorba de pluralul *lecta*, în acuzativ, corespunzător formei corecte *lectos* (C.I.L., II, 4514 sec. II). Structura nouii categorii a neutrului (singular echivalent cu masculinul şi pluralul în *-a*) probabil că era atît de comună limbii vorbite, încît ea atinge uneori şi substantivele masculine.

[52] Apud H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 249.

[53] A. Carnoy, *op. cit.*, p. 227.

[54] J. Pirson, *op. cit.*, p. 156.

[55] Concurenţa de forme în cazul acestui cuvînt a impus aspectul de feminin (cf. it. *festa*, rtr. *fiasta*, fr. *fête*, prov. *festa*, sp. *fiesta*, ptg. *festa*).

[56] Apud V. Väänänen, *op. cit.*, p. 82.

[57] Prin comparaţie cu substantivele neutre care-şi păstrează pluralul cu înţeles corespunzător.

[58] În afară de cele atestate în inscripţii au circulat şi cîteva reconstruite după rezultatele lor romanice. (Cf. interesantele explicaţii privind restructurarea morfologică a acestora pe baza evitării omonimiei, la H. Lausberg, *op. cit.*, § 601).

cele mai multe au continuat să fie folosite cu desinența *-a* ca indice al pluralului.

În felul acesta, latina populară a putut conserva categoria gramaticală a neutrului. Invocarea unui argument ca cel al sincretismului cazual [59] în sprijinul dispariției acestei categorii este răsturnată de prelungirea noului sistem, pe același temei formal în puncte ale Romăniei pe care le-am indicat mai sus. Adăugăm că însăși problema acestui sincretism rămîne încă deschisă, în sensul admiterii unei forme monocazuale sau, eventual, a două, dintre care numai una să fie polifuncțională.

Perpetuarea pluralului la substantivele neutre ale limbii latine a făcut ca distribuirea temelor substantivale pe clase de gen să fie determinată de noua opoziție *singular/plural*. Așadar, *distincția de număr a salvat distincția de gen*. Primatul clasificării nu-l mai deține forma de singular, cu aspect unic și identic la masculin și neutru, ci asocierea sg.-pl., luată împreună. Fosta opoziție, care a prezentat la un moment dat un dezechilibru în sistem, este substituită de opoziția sg.-pl. :

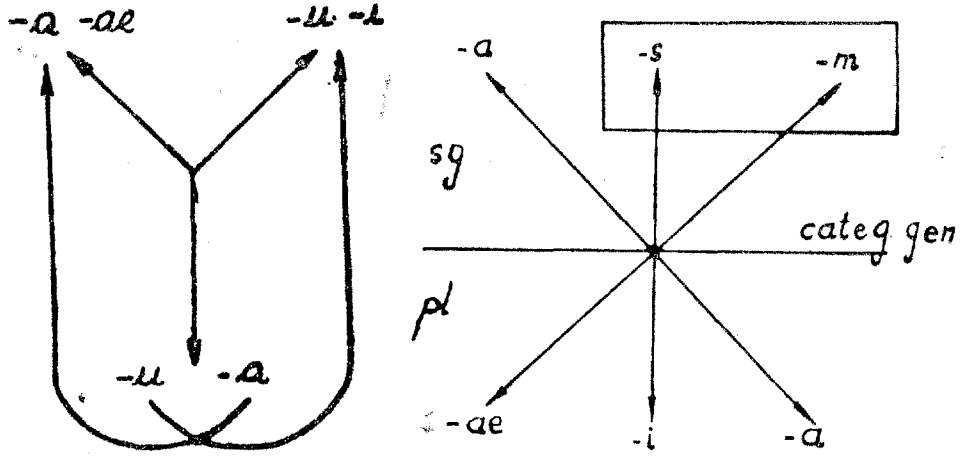

Genul neutru continuă să existe în latina postclasică, chiar dacă el pierde numeric prin trecerea unor plurale la feminin singular. Exemplele cercetate de noi confirmă din plin și întăresc ceea ce G. Ivănescu susținea în studiul său din 1957. Fără a-l cita pe acesta și fără un așteptat comentariu, S. Stati notează, de asemenea, că „neutrul dispare în occidentul Romaniei și se menține în răsărit, dar într-o organizare diferită". Noua organizare, această restructurare, co-

[59] Cf. I. Iordan, M. Manoliu, *op. cit.*, p. 130.

respundea, credem, mai bine evoluţiei limbii latine, pe motivul economiei cu care ea a organizat, a resistematizat, în epoca imperială, categoria genului. Fosta opoziţie complexă a neutrului din sistemul latinei clasice (pe de o parte, opoziţia *N.Ac./restul cazurilor* şi, pe de alta, opoziţia *sg./pl. general în -a)* se simplifică renunţîndu-se la cea dintîi. Este o lege universală aceea ca gradul de economie materială să fie direct proporţional cu gradul de evoluţie a limbii, iar situaţia categoriei genului neutru în latina postclasică constituie una din posibilităţile de concretizare a acestei legi.

Dacă însă problema continuităţii sbustantivelor neutre în latina epocii imperiale, nouă, cel puţin, ni se pare evidentă, mai dificilă rămîne datarea în timp a integrării totale a acestor substantive în categoria masculinului, fapt demonstrat şi existent în cele mai multe limbi romanice (deşi G. Ivănescu optează categoric pentru epoca romanică).

Insistăm asupra dificultăţii acestui aspect pentru motivul că inscripţiile oferă o limbă întotdeauna *literară la nivelul epocii,* de unde şi unitatea lor. Dacă ele înregistrează adesea fapte din limba vorbită, deci abateri de la norma clasică, acestea devin în curînd grafii-model. Din această foarte importantă cauză, măcar în principiu ne putem îndoi de realitatea lingvistică oferită de unele forme întîlnite aici. Ceea ce ne face, totuşi, să credem că neutrul a persistat restructurat pînă la sfîrşitul epocii latine este faptul că erorile, confuziile grafice, se întîlnesc aproape numai la singular. Pluralul a rămas peste tot acelaşi. Fenomenul se întîlneşte prea frecvent şi prea cu regularitate şi subliniem că nu avem de-a face cu o moştenire a unei stări de fapte generale în sistemul clasic. Deşi în romanitatea dunăreană [60] neutrul este recunoscut pe plan categorial de către majoritatea lingviştilor, inscripţiile din provinciile încadrate aici i-au determinat pe toţi cîţi s-au referit la ele să conchidă asupra cunoscutei dispariţii a acestei categorii prin confundarea lui absolută cu masculinul. Este adevărat că, aşa cum spuneam mai sus, de foarte multe ori inscripţiile nu sînt în măsură să justifice prin material faptic evoluţia limbii latine dintr-o anumită regiune. Dar cei care s-au referit la exemplele de substantive neutre culese din inscripţii au făcut, în majoritatea lor, o analiză unilaterală care viza doar forma de la singular. De astă dată, realitatea din limba comună o găsim trădată, înregistrată grafic, în deplină unitate, din Dacia pînă în sudul Italiei şi Africa, din sec. I pînă în sec. al VII-lea. Cînd şi din ce cauză s-a destrămat această unitate, care trebuie să fi dăinuit multe secole de la generalizarea ei, este un fapt ce implică o privire specială asupra diferenţierilor regio-

[60] Aceeaşi organizare materială a genului neutru există în limba albaneză: *pallat-pallate, vënd* „loc" — *vënde, llaf* „cuvînt" — *llape* (după unul din primii observatori ai acestei comunităţi româno-albaneze, Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique,* Paris, 1930, p. 139).

nale accentuate către sfîrșitul limbii latine populare, diferențieri marcate în morfologia numelui de generalizarea pluralului sigmatic în vest și a celui asigmatic în est.

LES MODIFICATIONS DU GENRE DES SUBSTANTIFS LATINS DE LA PÉRIODE IMPÉRIALE ET MÉDIÉVALE

(RECHERCHES SUR LA „DISPARITION" DU NEUTRE)

RÉSUMÉ

Le présent article se propose de démontrer que la catégorie du genre neutre n'est pas disparue en latin vulgaire, comme on l'a toujours afirmé depuis la constitution de la linguistique romane. Cette vieille opinion était basée presque exclusivement sur l'analyse des exemples du singulier, où la majorité des substantifs neutres ont passé à la catégorie du masculin. Les rares références, concernant la forme du pluriel, ont engagé soit des exemples qui se sont imposés comme des féminins singuliers, soit des interprétations de la désinence *-a* comme variante formelle du pluriel masculin.

C'est G. Ivănescu qui, en 1957, a affirmé pour la première fois que la catégorie du neutre en latin vulgaire n'a pas disparu, parce que cette conservation presque générale de la désinence *-a* a pu la maintenir formellement. Cette nouvelle thèse, qui est une révolution morphologique et qui est constituée sur des bases très logiques, a besoin d'un riche matériel d'exemples pour s'imposer définitivement. C'est pour cela que cet article enregistre beaucoup de substantifs des inscriptions latines du I-er—IV-e siècle. Ainsi, on peut suivre des neutres singuliers qui conservent leur forme, des neutres singuliers qui sont devenus masculins, des masculins devenus des neutres, des neutres pluriels conservés et, enfin, des neutres pluriels devenus féminins singuliers. Tous ces exemples, accompagnés de commentaires, conduisent à la conclusion ferme que, dans le latin vulgaire, la catégorie du neutre a subi une restructuration formelle : l'opposition complexe N.Ac./*le reste des cas* et *sg./pl. -a*. Quant à la conservation de la désinence *-a* au pluriel, on peut affirmer que la distinction du nombre a sauvé la distinction du genre. Donc, soutenir encore que le neutre a disparu en latin vulgaire, c'est faire abstraction de la situation générale offerte par des idiomes romans (tel que le vieux français, l'italien et spécialement le roumain) qui continuent un état de choses existant en latin parlé.